

ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ ՏՈՀՄԻՆ

ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ

Մլֆէ քագուհիի անունով ծանօթ

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան դարուս սկիզբը, մեռնելէ առաջ (1901 Նոյ. 21) կտակ թողած էր 1902ին Մլքէ թագուհիին Աւետարանի գրութեան հազարամեակը տօնել: Ան կը համարէր թէ յիշեալ Աւետարանը գրուած ըլլայ ՅԾԱ Հայոց թուականին, այն է 902 փրկչական թուականին, եւ Աւետարանն ալ Մլքէ թագուհիին անունով կնքած, որով այժմ ծանօթ է հանրութեան: Անոր փափաքը կատարած է Հ. Մ. Պոտուրեան հրատարակելով նոյն Աւետարանին մանրանկարները եւ յիշատակարանները¹:

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան 1910ին անդրադառնալով այս Աւետարանի գրութեան թուականի մասին, կարծիք կը յայտնէ թէ ան գրուած ըլլայ Յ Հայոց թուականին, այն է 851 փրկչականին²: Այս տառը նշուած է Գաբիկի քերականացի յիշատակարանի ստորին լուսանցքի վրայ:

Հ. Վարդան Հացունի քննելով հարցը, կը պաշտպանէր թէ այդ Յ տառը իբր պահպանակ գրուած է հոն իբրեւ Յ(իսուս) բառին սկիզբնատառ³:

Ն. Ադոնց⁴ եղաւ առաջին անգամ ճիշտ մօտեցումով կարգալուծեալ գրութեան վերջին դատարկ էջին վրայ գրուած թուականը՝ ՅԺԱ, Արաց ԻԸ Բ - Արեգ ԶԵ ինչ որ անհերքելիօրէն կը համապատասխանէ 862 թուականին: Եթէ անկէ առաջ ՅԾԱ կարդացուած էր, պատճառը այն է որ Ժ.ին վերէն վար իջնող գիծը կորացած ըլլալով կրնար չփոթուիլ Ժ.ին հետ. բայց նկատի չէր առնուած քովի հայ ամիսներու հետ

1. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ Մ., Զարդանկարք Աւետարանի Մլֆէ քագուհիւոյ, ըստ ըզձից Հ. Ղ. Ալիշանի, հրատարակեալ հազարամեայ յորելեանի առիթով, 902-1902, Վենետիկ, 1902:

2. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Հնագրական կարեւոր առեղծուած մը եւ անոր լուծման մաթափորձը, Բաղմ., 1909, էջ 433-441:

3. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ., Հնախօսական, երդմունք դիպց եւ ակտից, Բաղմ., 1910, էջ 481; - Մլֆէի աւերարանիմ թուականը, 1939, էջ 109-112:

4. ԱԴՈՆՑ Ն., Մլֆէի աւետարանիմ գրութեան ժամանակը, Սիոն, 1936, էջ 274-5:

համեմատությունը, ինչ որ Ադոնցի արժանիքը եղաւ եւ գտաւ որ այդ ամիսներով արտայայտուած օրերը կը համապատասխանեն 862 թուականին: Այս տեսակէտը պաշտպանեց Հ. Մ. Ճանաչեան, իր հրատարակած Հայ Մանրանկարչութեան հատորին մէջ⁵:

Հակառակ ասոր 1976 թուականին Հանդէս Ամսօրեայի մէջ Աբրահամեան⁶ կրկնեց Հ. Ն. Ակինեանի տեսակէտը⁷, յիշեալ թուականը կարդալ ՅԶԱ (932): Այս առաջարկը անկէ առաջ կու գար որ անոնք տեսած չէին ձեռագիրը եւ գրուած թուականը, այլ Հայ ամիսներով արտայայտուած թուականներուն համաձայնութիւնը նաեւ ՅԶԱ տարուան յարմարելուն համար, կարծել կու տար որ հոն ալ կարելի ըլլայ փոխադրել թուականը: Բայց, ինչպէս ըսինք, գրուած թուականը չտեսնելուն արդիւնք էր նման առաջարկ. որովհետեւ եթէ Ժ.ի եւ Ծ.ի միջեւ շփոթելու կարելիութիւնը կար, սակայն Զ.ին հետ շփոթելու ոչ մէկ պատճառ կայ: Ուստի Աբրահամեանի կրկնած ընթերցումն ալ կը հերքուի Ակինեանին ըրածին հետ: Յիշեալ հեղինակները գուցէ կը շփոթին նաեւ յիշատակարանները եւ վերջին էջին մէջ յիշատակուած թուականը, որ յիշատակարան չէ, այլ յիշելիք ծանօթագրութիւն մը, գրուած հաւանօրէն կազմարարէն:

ՄԼՔԷԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ձեռագրին մէջ եղած բոլոր յիշատակարանները ստացողներու են եւ ոչ մէկը գրչին. արդէն ո՛չ գրիչը ծանօթ է եւ ոչ գրութեան տեղը: Մլքէ Թագուհին ալ առաջին ստացողը չէ: Անոր յիշատակարանի թուականն ալ եղծուած է եւ վրան նշանակուած ՇԺԵ (515 = 1066): Զարմանալի է որ Պոտուրեան այս ջնջուած թուականը ՅԿԱ կարդացած է: Արդարեւ ան այնպէս ջնջուած է որ անկարելի է կարդալ ոչ պարզ աչքով եւ ոչ Թէքնիք միջոցներով, մանիշակագոյն լուսով կամ ճառագայթներով, ինչ որ անձամբ փորձած եմ ընել: Ուստի ՅԿԱ թուականն ալ լուկ ենթադրութիւն է:

Ահա այդ յիշատակարանը. Թղ. 137բ: «Եւ Մլքէ Հայոց Թագուհի ... [ՇԺԵ] թուականիս ետու զաւետարանս ի Վարդգի սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս եւ ծաւաւք եմ շինեալ յաւգնականութիւն ինձ

5. ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Հայկական մամրամկարչութիւն, Վենետիկ, 1966 հտ. Ա., էջ 22-4:
6. ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ Ս. Գ., Ժամանակագրական մշտումներ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1976, էջ 139-168. Մլքէ Թագուհու աւետարանի գրչութեան թուականը, էջ 144-152:
7. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մլքէի աւետարանը, ՅԶԱ-932 գրուած, Հանդէս Ամսօրեայ, 1943, էջ 23-38:

եւ արքային իմոյ Գազկայ եւ զաւակաց իւրոց. Ով ոք կարդայ յաղաթս յիշէք առաջի Աստուածամարտ եւ Աստուած հասարակաց ողորմեսցի»։ Մլբէի յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Գազիկ արքայ Վասպուրականի. արդ Գազիկ 908ին կամ 914ին թագաւոր տիտղոսը ստացած ըլլալով, այդ յիշատակարանը անկէ յետոյ գրուած է։ Մլբէ կը խօսի աւետարանի մասին, որ կը նուիրէ Վարազի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին, «զոր իմ ձեռամբ եւ ծահաւք շինեցի» կը գրէ։ Անշուշտ եկեղեցիին համար է խօսքը, որուն շինութեան թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ նիւթականով նպաստած է եւ անոր նուիրած այս աւետարանը։ «Ծահաւք» բառին մէջ խ.ի տեղ հ.ն յատուկ է Վասպուրականի հնչումին։

ԳԱԳԻԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Բայց ձեռագրին մէջ կայ նաեւ Գազիկի յիշատակարանը, ուր «արքայ» տիտղոսը չկայ. ուստի աւելի կանոն է քան Մլբէինը։ Ան երկաթագիր մեծ գրով գրուած է եւ յետոյ քերդուած ու վրան նոր մը գրուած բոլորագրով, ՌՃԼԱ (1682) թուականին։ Քերդուած յիշատակարանէն բառեր մը կը կարդացուին.

Թղ. 222բ։ Ա) Ոս(կով) եւ զար(դարեաց) եւ մար(գարտով) .. այ(գիս) ... եւ ես Գազիկ ... Նշանս իւր ջրովն զդաշտ յիշատակ ի սմա գանձ ... եթէ ոք վ.....

Բ) Զոր շին.... արեւշատութեան եւ փրկութեան հոգւոյ իւրոյ եւ մեղաց եւ յանցանաց թողութեան։ Իսկ որ հակառակ ելանէ եւ հանէ զգիրս ի Վարազայ ինքն հանեսցի յԱյ եւ ի սբ Նշանէս եւ որ պահէ յեկեղեց ... թէ թագաւոր արհնեալ լիցի ՅԱՅ։

Յ

Այս կարդացուած բառերէն պէտք է գուշակել պարունակութիւնը, որ նուիրատութիւն մըն է աւետարանին Վարազայ Ս. Նշանին։ Ոս(կով) եւ Մար(գարտով) բառերէն կարելի է գուշակել թէ աւետարանը ոսկիով ու մարգարիտներով զարդարել տուած է ինքը Գազիկ, որուն իշխան կամ թագաւոր ըլլալը չէ նշանակուած, կամ լաւ եւս ջնջուած է։ Իսկ «դաշտ, այգի, ջուր» մաս կը կազմեն Գազիկի ըրած նուիրատութեան նոյն Վարազի Ս. Նշան վանքին։ «Արեւշատութիւն» բառը միայն վիմային արձանագրութիւններու եւ կամ յիշատակարաններու մէջ գործածուած բառ է եւ մատենագիրներու քով անցեալին չէ գործածուած, գոնէ ՆՃԲ չունի վկայութիւն։ Այս յիշատակարանը հիմա կը համեմատենք Թովմաս Արծրունի պատմիչին Գազիկի մասին գրածներուն հետ։

Գազիկ Արծրունի եղբայրն է Աշոտ Արծրունիի, որ քսան ինը տարի իշխեց Վասպուրականի եւ մահէն յետոյ իշխանութիւնը անցաւ Գազիկի

905 թուականին: Ահա Թովմաս պատմիչի գրածը Աշոտի նկատմամբ. «Սորա ամբ ձգեալ լինին յՅԻՆ թուականէն Հայոց, լեալ ամաց ԻԹ (325 - 876 + 29 = 905). փոխի յաշխարհէս յամսեանն Արեգ, որ աւր Դ էր ամսոյն, յաւուր երկշաբաթոջ, ի յիններորդ ժամու աւուրն»: Ապա շարունակելով կը գրէ. «Յետ մահուանն Աշոտի եւ կատարելոյ զաւուրս սգոյ նորա առնու զիշխանութիւն Վաստուրական տէրութեանն Գագիկ եղբայր նորին»⁸: Գագիկ 905 թուականին իշխանութեան գլուխ անցնելով կը սկսի իր շինարարական գործը: Թովմաս կը գրէ. «Սկիզբն առնէ շինութեան եւ խաղաղութեան աշխարհիս», նախ՝ «Պարսպաւոր ամրափակութեամբ զբլուրն յՈստանին Ռշտունեաց ... շինեալ նորոգեաց զեկեղեցին որ ի նմա յանուակոչութիւն Ս. Աստուածածնին Մարիամայ եւ զարդարեաց զնա մեծազանձ սպասուք եւ եղ ի նմա զխաչն, զոր յիշեցաք վերագոյն»: Ապա Վարազայ սուրբ Նշան վանքին շինութեան համար կը գրէ. «Փութաճեմ ընթացեալ, արշաւանս ի վերայ ձգեալ հասանել ի լեառն Տեառն եւ ի տուն Աստուծոյ մերոյ, ըստ յորդորման մարգարէիցն, եւ ճախր առեալ ի ներքուստ ի վեր ի լեառն Վարազ, եւ երկիր պազեալ աստուածազարդ քրիստոսապսակեալ փայտի խաչին Գրիստոսի ... ոսկեգործ ականակապ կազմեալ պատեաց ոսկով զփրկագործ սուրբ խաչն եւ ընդելուզեալ մարգարտով զարդարեաց զփրկագործ փայտն»⁹: Հոս յայտնի կը տեսնուի որ Պատմիչը կը գործածէ այն բառերը, որոնք կան Գագիկի յիշատակարանին մէջ, ոսկւով պատել, մարգարտով ընդելուզել. վերն ալ «մեծազանձ սպասուք զարդարել»: Յաջորդաբար ալ նոյն վանքին եղած նուիրատուութիւնները թուարկելով կը յիշուին «այգի, դաշտ, ջուր» եւ հողային կալուածներ, որոնք պէտք է հաստատուն մնան եւ անէծք կը կարդացուին անոնց որ կը խախտեն այս կարգադրութիւնը եւ օրհնութիւն՝ անոնց որ կը հաստատեն: Այս ալ կը յիշեցնէ Գագիկի յիշատակարանին խօսքերը. այնպէս որ կարելի է ըսել թէ կա'մ Թովմաս կարդացած էր այդ յիշատակարանը, կա'մ ալ նոյն ինքն Պատմիչը գրած ըլլայ զայն: Ուստի այս յիշատակարանը գրուած է Գագիկի իշխանութեան օրերուն, 905 թուականէն յետոյ:

Այս յիշատակարանին ներքեւ կեդրոնը կայ մեծ Յ տառը, որ Հ. Վ. Հացունի Յիսուս անուան սկզբնատառ կը համարի. մինչ Հ. Բ. Սարգիսեան Հայ թուական: Արդ, եթէ Յ (300) Հայոց թուական նկատենք, յիշատակարանը գրուած պիտի ըլլայ 851ին: Բայց քանի որ յիշատակարանը Գագիկ իշխանին կը պատկանի, ինչպէս Սարգիսեան ալ կը համարի, անիկա չի կրնար թուական ըլլալ, որովհետեւ Գագիկ այդ ատեն դեռ ծնած իսկ չէր, որովհետեւ իր հօր մահուան ատեն

8. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐՄՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն Տաճն Արծրունեաց, Կ. Պոլիս, 1852, էջ 283:

9. ԱՐՄՐՈՒՆԻ ԹՈՎՄԱՍ, ամդ, էջ 286:

(ՅԼԷ - 337=889) թուականին Գագիկ եօթ տարեկան էր, ուրեմն ծնած էր 882 թուականին:

Ըսինք թէ ձեռագիրը գրչին յիշատակարանը չունի, ոչ թէ որովհետեւ ինկած է, այլ որովհետեւ հին ժամանակ յիշատակարան չէին գրեր: Արդարեւ մեր ձեռագիրը իր գրչին թուարկուած 455 թուութերով լման է եւ պակաս էջ չի նշմարուիր. ուստի յիշատակարանի բացակայութիւնը անոր հնութեան յայտարար նշաններէն մէկն է: Լազարեան ճեմարանի (887 թուականին) աւետարանը ունի կանոնաւոր գրչին գրուած յիշատակարան աւետարանի վերջաւորութեան. ուստի Մլօքէինէն շատ յետոյ օրինակուած աւետարան է: Եւ ոչ ալ քերուած ու վրան Գագիկի յիշատակարանը գրուած, ինչպէս կը կարծեն Հ. Բ. Սարգիսեան եւ Հ. Մեսրոպ Ծանաշեան (Տե՛ս Հայկական Մամբանկարչութիւն, էջ 22): Մենք չենք տեսներ աւելի մաքուր կամ գեղեցիկ երկաթագրի հետքեր, որ հաւաստ ըլլան ձեռագրին տառերուն. եղածները բոլորն ալ Գագիկի յիշատակարանին կը պատկանին: (Տե՛ս Զարդանկարք Մլօքի թագուհւոյն աւետարանին, Վենետիկ, 1902):

ԹՈՒԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄ

Յիշեալ երկու հնագոյն յիշատակարանները թուական մը չեն նշեր, Մլօքէինն ալ քերդուած ըլլալով անընթեռնելի է: Բայց հոն յիշուած անձերէն, Գագիկ եւ Մլօք, կարելի կ'ըլլայ հետեւցնել ժամանակը: Սակայն ձեռագրին վերջին էջին վրայ կայ թուական նշում մը, որ յիշատակարան չէ, այլ լոկ յիշելիք գրութիւն մը: ՆԿԶ քերթ - ՅԺԱ Թ - Արաց ԻԸ ր - Արեգ Զ Ե: Այս բոլորը գրուած են տակէ տակ եւ երեք վերջինները քառանկիւն շրջագծի մէջ առնուած. եւ ոչ ալ երկաթագրով, այլ գրեթէ բոլորգիրով: Յայտնի է թէ հոս թուական մը նշանակուած է ՅԺԱ, եւ Հայոց թուականն է, որուն տակ կան Արաց ԻԸ ր եւ Արեգ Զ Ե երկու հայկական ամիսներու անուններ, երկու թիւերով, մին ամսուն թիւն է եւ միւսը օրուանը, այսինքն Արաց ամսուն հինգը եւ երկուշաբթին. Արեգ ամսուն վեցը եւ հինգշաբթին: Ուստի ՅԺԱ թուականը, ինչպէս Ադոնց Եւ Հ. Մ. Ծանաշեան ճիշտ կերպով փաստած են, միակ կարելի եւ անհերքելի թուականն է, որ այս ձեռագրին մէջ կայ:

Ալիշանի կողմէն կարդացուած ՅԺԱ շփոթութիւն է ՅԺԱ.ի ընթերցումին, ուր Ժ եւ Ծ իրարու կը նմանին, բայց քովի ամսուան եւ օրուան պատկերին հետ չեն հաշտուիր: Ուրիշ ընթերցումներ լոկ ենթադրութիւններ են անոնց որ ձեռագիրը աչքով չեն տեսած, որ կարենային դատել թէ Ժ եւ Ծ իրարու կը նմանին, բայց ոչ՝ եւ Ժ Ժ:

Գալով Արաց ԻԸ ք եւ Արեգ Զ Ե հայ ամիսներու անունով նշանակուած թուականին, անոնք գործի մը սկիզբն ու վերջը ցոյց կու տան: Այս ձեւով կը նշանակէ նաեւ Թովմաս պատմագիր իր թուականները, ինչպէս վերը տեսանք Դերենիկի մահուան թուականին առիթով. «Փոխի յաշխարհէս յամսեանն Արեգ, որ օր Դ էր ամսոյն, յաւուր երկշաբաթով»¹⁰ այսինքն Արեգ Դ, Բ: Մեր ձեռագրին մէջ նշանակուած երկու ամիսները, ինչպէս ըսինք, գործի մը սկիզբն ու վերջը ցոյց կու տան. այդ գործը չի կրնար ձեռագրին օրինակութիւնը ըլլալ, որովհետեւ դժուար է 38 օրուան ընթացքին 932 էջ մեծ երկաթագիր գրով ձեռագիր մը կարենալ օրինակել, օրական 24 էջ գրելով: Մեր կարծիքով հոն նշանակուած թուականը ձեռագրին կազմարարին կը վերաբերի, որ նախ նշանակած է ձեռագրին էջերուն թիւը՝ ՆԿԶ - 466, որպէսզի կազմելէն յետոյ կարենայ փաստել որ նոյնքան էջով կազմած է. իսկ թուականն ալ կազմին սկսելուն եւ վերջացնելուն թուականը պէտք է ըլլայ: Ասով կը փաստուի թէ ձեռագիրը ՅԺԱ թուականէն առաջ գոյութիւն ունեցած է եւ ոչ անկէ յետոյ:

Այս եզրակացութեան հասած էր արդէն Հ. Մ. Ճանաչեան, եւ կը համարէր թէ քանի մը տարի կամ տաս տարի առաջ գրուած ըլլար, յեցած Յ տառին ներկայութեան վրայ: Բայց մենք ըսինք թէ Յ թուական չի կրնար ըլլալ: Իսկ մեր տեսակէտը այն է թէ ձեռագրի կազմին թուականէն շատ աւելի առաջ օրինակուած կրնար ըլլալ: Տեսնենք թէ ինչո՞ւ:

Թովմաս Արծրունի իր պատմութեան ընթացքին կը յիշէ Աւետարանը եւ Ս. Խաչը միասին, ցոյց տալով անոնց երկուքին գոյութիւնը Վասպուրականի Վարագի Ս. Նշան վանքին մէջ: Հնագոյն յիշատակութիւնը կը գտնենք Բագարատ Բագրատունի եւ Աշոտ Արծրունի իշխաններու իրարու հետ դաշնադրութեան մը առիթով, որ պատահած է ՄԻԲ (= 773) թուականին: «Իբրեւ յանդիման եղեն դեսպանքն (Բագարատայ) մեծ իշխանին Աշոտոյ, ընթերցաւ գիր պաղատանաց ... եւ զկապակցութիւն ուխտին, որ ընդ միմեանս երդմամբք հաստատեալ Աւետարանաւ եւ տէրունական Նշանաւն եւ ամենայն նախարարաւք Վասպուրական տէրութեանն»¹¹: Ուրիշ առթիւ ալ երբ Գուրգէն կը պատերազմի այլազգիներու դէմ, բոլոր ժողովուրդը եկեղեցականներով հանդերձ կը մասնակցին անոր. պատմիչը կը նշէ թէ «Եւ պաշտօնեայքն բարձրացուցանէին զօրհնութիւնս, եւ քահանայքն բարձեալ ի վեր զԱւետարանն սուրբ եւ նշանակ իւրեանց կանգնեալ զՆշան խաչին»¹²: Ծանօթ է որ Վարագի սուրբ Նշանը կամ Խաչը յայտնուեցաւ

10. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ամդ, էջ 279:

11. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ամդ, էջ 120:

12. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ամդ, էջ 165:

660 Թուականին եւ անկէ սկսեալ մնաց հոն իբրեւ սրբութիւն, որուն մասին տեսանք թէ Գագիկ ինչպիսի խնամք տարած է, զարդարելով ոսկիրով եւ մարգարիտներով: Նոյնը ըրած է նաեւ Աւետարանին համար. որոնք երկուքն ալ միշտ հոն մնացած են, իբրեւ Արծրունեաց տոհմի երկու գահարներ:

ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ձեռագիրը գրուած է մեծ մետրոպեան բոլորագիր՝ երկաթագրով: Փ եւ Բ տառերը միշտ աւելի երկար են, միւս գիրերէն աւելի մեծ գրուած ըլլալով:

Սովորական գիրերէն դուրս կը գործածէ նաեւ աւելի մեծ գլխագիր՝ վերջակէտէն յետոյ եկող բառերուն սկիզբը. եւ ամէն էջի մէջ քանի մը հատի միշտ կը հանդիպինք: Գիրերուն ձեւերը հնագոյն վիմային արձանագրութիւններուն կը նմանին:

Ա.ին աջակողմեան գիծը ներսէն կոր ձեւով վար կ'իջնէ եւ այնպէս դուրս կ'ելլէ:

Ե եւ է իրարմէ կը զանազանուին. մէկուն վարի մասը գէպի վեր է, իսկ միւսինը գէպի վար: Երկուքն ալ կը գործածուին. Ե.ով կը գրուին բային անկատարը, օրինակի համար անկամէր. բառերու վերջին է՝ մարգարէ, կամ վերջին վանկը, Յովսէփ:

Ե.ով կը գրէ ԵԹԵ, ԹԵ: Իսկ եթէ Ե.ին յաջորդէ ձայնաւոր մը, Ե.ի կը փոխուի, օրինակ՝ լիմեիմ, եիմ, մարգարեի, Հրեաստան ձեւերուն մէջ: Ընդհակառակն ունի Էսայայ փոխանակ Եսայիայ:

Ը գիրը կը գործածէ ուր որ ձայնաւոր մը ինկած է, ծնրնդեան: Կամ տողադարձի վրայ, գմբ-տաւ, ծը-նունդ: Նըս-տէր, զգը-նայր, լըլ-կեմ, մը-մանէ, հըմ-ձեմ: Զ.էն վերջը, զըգարա, զըգորարաբէդ:

ՈՒ իբրեւ ՈՎ կը կիրարկէ. Յուսէփ, բայց նաեւ Յովսէփ: Ի փոխանակ Ի. Եգլատոս:

Ունի համառօտագրութիւններ: ՅՍ. ԲՍ. ՅԻ. ՔԻ. ՏՐ, ՏՆ. ԱԾ, ԱՅ, ԵԷՄ (Երուսաղէմ), ԻԷՂ (Իսրայէլ): Բայց ԹԻԻՆ, ԹԵԱՆ, Ամե-նայն ամբողջական կը գրէ:

Ուղղագրական ձեւեր, Ղ փոխանակ Լ, այսպէս Այդ, Սաղաթիէդ: Բաբէղացի, Ջորոբաբէդ Հաբէդ, Գաղիդե, քոյդ: Ունի ճիշտ ուղղագրական ձեւեր: Ո.էն յետոյ Վ, Յակովբ: Երբեք, Ե.ով գրուած: Բայց նաեւ Բանդ, կամ աւսոխ, որոնք կը մատնանշեն տեղական հնչական յատուկ սովորութիւն: Այսինքն բառին սկիզբը Օ հնչիւնը:

Ա վերջացող բառերը Յ կ'առնեն, սատանայ, Բայց յատուկ անուններ, դերանուններ, բայերու հրամայականները Յ չունին. ինչպէս Յուդա, Նորա, Նմա, Խլեա: Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան հնութիւնը ձեռագրին, երբ դեռ լեզուական օրէնքներուն աւելի մօտէն կը հետեւէին. այսպէս է երկար ձայնաւոր ըլլալով կը գործածուէր բառին վերջը, ինչպէս մարգարէ. սակայն երբ անկէ ետք ձայնաւոր մը աւելնար, ան կը կարճնար եւ կ'ըլլար Ե, ինչպէս մարգարեի: Նմանապէս վերջին վանկին մէջ, բայերու անկատար եզակի երրորդ դէմքը, անկանէր, յոգնակիի մէջ լիմեիմ ձեւը կ'առնէ: Յաջորդաբար ասիկա պիտի անհետանայ:

Լազարեան ձեմարանի Աւետարանին մէջ (887 թուականէն) այս օրէնքը խառն է. այսինքն կայ մարգարէի, Հրեաստան, բայց նաեւ եիմ, մկրտեիմ, Թադեոս նմանապէս Ալիեա, Զբեդեա սեռական հոլովները առանց Յ.ի, մինչ Յուդայ ուղղական հոլով յ.ով:

ԿԷՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր ձեռագիրը կէտ (.) կը գործածէ երեք դիրքով. վերը՝ իբր վերջակէտ, մէջտեղը՝ իբր միջակէտ եւ ստորոտը՝ իբր ստորակէտ: Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան մէջ, այս երեք պարագաները կը յիշուին, իւրաքանչիւրին արժէքով. բայց վերջակէտը, որ «կատարեալ կէտ» կը կոչուի զոյգ կէտերէ ձեւացած է (:), ինչ որ մեր ձեռագիրը չի ճանչնար, գուցէ Թրակացիէն առաջ գրուած ըլլալուն համար: Մինչ էջմիածնի աւետարանին մէջ այս զոյգ կէտը կը գործածուի իբր վերջակէտ, մանաւնդ թէ յաճախ երեքի կը վերածուի (.:):

Ուրիշ նշան մըն ալ երկար չեշտն է ('), որ թէ՛ հարցականին եւ թէ՛ չեշտի տեղ կը կիրարկէ: Այսպէս հարցական Ընդէ՛ր, զիա՛րդ, ո՛, զի՛: Կամ հրամայական, պատուեա՛. հայեցարո՛ւք, Նախադասութեան մէջ չեշտելու համար, պատարա՛գ է գոյ յիմէմ աւգտիցիս, Եւ ո՛չ պահեցէք: Բարւո՛ք մարգարեացաւ, խոտէ՛, ա՛յսպէս, ո՛րչափ: Ճրա՛գ մարմնոյ, Ա՛կն քո առատ, լուսաւո՛ր է, ո՛չ կարէք: Արգելա՛կանի վրայ Մի՛: Ունի նաեւ զոյգ կէտի (") նշանը Ի նախդրին վրայ, օրինակ՝ ի մարգարէից, ի պատուիրամաց, ի փոքունց: Այս զոյգ կէտը գործածուած է նաեւ յունարէն երկաթագիր (oneial) ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս կարելի է տեսնել Սինայի Աստուածաշունչին մէջ, գրուած Բ. կամ Գ. դարուն: Ունի մինչեւ իսկ (') բուլթի գործածութիւն, «Ձմարգարէսն՝ որ յառաջ քան զձեզ եին»: Կէտադրութեան այս նշաններու գործածութիւնը ուսումնասիրելիք նիւթ է եւ մեր ձեռագրին հնութեան նշաններէն մէկը կրնայ համարուիլ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ

Մեր ձեռագիրը հնագոյն ձեռագիրներէն է, որ մանրանկարներ ունի: Ասոնք իրենց նկարագրով շատ կը տարբերին յետագայ շրջանի մանրանկարներէն, ո՛չ կիլիկեան եւ ոչ արեւելեան մանրանկարներու յատուկ գիծերը ունին: Առաջին իսկ հայեացքէն հնութեան եւ վեհութեան տպաւորութիւնը կը թողուն: Խորաններուն սիւները եթէ նկատենք, անոնք իրենց պարզութեամբ աւելի հարազատ դասական ձեւեր կը յայտնեն, սիւներուն խարիսխները եւ խոյակները ընդհանրապէս դորական են: Թռչունները, սիրամարգ, բադ, հաւալուան եւն. ու նաեւ ծաղիկներու զարդերը իրական ու պարզ ձեւեր ունին եւ ոչ աւելի ուշ շրջանի արուեստակեալ ու կեղծ ձեւերը: Այս ընդհանուր անդրադարձութիւններուն քով նշենք գոյներու գործածութիւնը, մանաւանդ խորաններու մէջ, ուր տիրող է նարնջագոյնը, ապա կարմիրն ու կանաչը եւ նաեւ սեւը: Երկու խորաններու կամարի դաշտին մէջ (Թղ. 1բ, Թղ. 2ա) ձկնորսական տեսարաններ գծուած են, որոնց մէջ նշմարելի են կոկորդիլոսներու ներկայութիւնը: Որուն վրայ թէեւ անդրադարձած են թէ՛ Հ. Բ. Սարգիսեան եւ թէ՛ Հ. Մ. Ծանաշեան, որ կոկորդիլոսի ներկայութիւնը հայ մանրանկարչին համար անսովոր երեւոյթ է, եւ թէ ան կրնար ներշնչուած ըլլալ եգիպտական կամ Աղեքսանդրիոյ դպրոցի օրինակէ մը, բայց հանած չեն կարեւոր հետեւանքը, թէ այդ դպրոցը Ե-2 դարերուն ծաղկած է եւ թէ այդ դարերուն հայ ուսումնատենչ երիտասարդները հոն կ'երթային զարգանալու. ուստի մեր ձեռագիրը նկարողն ալ այդ դարերուն փնտռելու է: Հ. Բ. Սարգիսեան, առաջին ձկնորսական տեսարանին մէջ եղած եգիպտական նաւակը եւ անոր չորս ձկնորսները կը համարի ալլաբանութիւնը եկեղեցւոյ, որ չորս աւետարանիչներու ձեռքով որսացին ամէն ազգի մարդիկ¹³: Արդ այսպիսի ալլաբանութիւն յատուկ է աղեքսանդրեան դպրոցի, ուստի յիշեալ տեսարանին տրուած մեկնութիւնը անտեղի չէ:

Թղ. 2բ: Խորանին մեծ կամարին դաշտն ալ զարդարուած է ծովու մէջ լողացող ձուկերէ, որոնք մոխրագոյն եւ փայլուն գոյներով են: Անոր հանդիպակաց խորանին մեծ կամարի դաշտն ալ զարմեալ ձուկերով զարդարուած է, կեդրոնը ունենալով ութոտնեան ծովամայր մը: Յաջորդ խորանին մեծ կամարին դաշտն ալ կապոյտ խորքի վրայ ունի գոյգ վազեր, որոնք իրենց թաթերով մեծ սափոր մը բռնած են, հոս ալ մոխրագոյն եւ ոսկեփայլ գոյնը կիրարկուած է նախորդներուն պէս: Դժբախտաբար կը պակսին յաջորդ վեց խորանները:

13. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր ցուցակ հայերէն Զեռագրաց, Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վեմետիկ, հտ. Ա., 1914, էջ 376:

Մլբէի աւետարանին համեմատութիւնը էջմիածնի փղոսկրէ աւետարանին հետ կատարուած Հ. Մ. Ճանաչեանէ¹⁴ այն եզրակացութեան բերած է զինքը, որ կան նմանութեան կէտեր, բայց ան հետեւցուցած է թէ երկուքն ալ կը պատկանին Թ-Ժ դարերուն. հիմնուած Մաբլէրի քննութեան հանած եզրակացութեան վրայ, որ էջմիածնի աւետարանին 14 մանրանկարներուն եւ Մլբէի աւետարանին մէջ եղած նմանութիւնները նկատելով, կը հետեւցնէ թէ էջմիածնի աւետարանը ժամանակակից է Մլբէի աւետարանին¹⁵: Բայց այս նմանութիւններուն հիմը կազմող ձեռագրին առաջին 14 մանրանկարներն են որոնք Ժ. դարուն կը պատկանին, եւ ոչ թէ աւետարանի վերջին չորսերը, որոնք կը նկատուին 2. դարու նկարներ, ինչպէս կը նկատէ Գոթանջեան¹⁶, որ էջմիածնի աւետարանի վերջին չորս մանրանկարներուն գոյներուն եւ յօրինուածքի մանրազնին քննութիւնը կը կատարէ եւ կը համեմատէ Արուծի եկեղեցւոյն է. դարու որմնանկարներուն հետ: Էջմիածնի աւետարանին հին մանրանկարները, ձեռագրին վերջը դրուած, Ե-Ձ դարերէն են, ինչպէս Մլբէի աւետարանի մանրանկարներն ալ այդ դարերուն կը պատկանին: Արդ Մլբէի աւետարանին մէջէն կը պակսին չորս տնօրինական պատկերներ, որով կարելի չէ երկու ձեռագիրներու մանրանկարները իրարու հետ համեմատել: Եղած միակ տնօրինական պատկերն ալ, Յիսուսի համբարձումը, իր համապատասխանը չունի էջմիածնի աւետարանին մէջ:

Բայց անոր նմանը կայ Հռապուլայի¹⁷ 2. դարու ասորական աւետարանի մէջ. անշուշտ նմանութիւնը համբարձման տեսարանն է, բայց երկուքին միջեւ կան իւրայատուկ տարբերականեր: Այսպէս Մլբէիին մէջ Աստուածամայրը կեդրոնական դիրքով եւ հասակին բարձրութեամբ կը գերազանցէ առաքեալներունը: Հռապուլայի աւետարանին մէջ նոյն տեսարանը աւելի շարժուն է եւ ընդարձակ: Յիսուսի գահը հրեղէն կառքի վրայ է, եւ շուրջը հինգ հրեշտակներ կան: Նմանապէս վարը կեդրոնին կանգուն կեցած է Տիրամայրը եւ երկու կողմերը երկու հրեշտակներ, որոնք կը խօսին առաքեալներու հետ: Այս տարբերակներէն կը հետեւի թէ Մլբէի նկարողը տարբեր ներշնչում ունեցած է:

Հռապուլայի 2. դարու աւետարանին հետ Մլբէի նմանութեան կէտերը երկուքին խորաններու մէջ կը նկատուին: Երկուքն ալ մեծ կամարին ներքեւ փոքր կամարներ ունին, որոնք էջմիածնի աւետարանի խորաններուն մէջ չկան: Այնպէս որ Մլբէի աւետարանի զարդերը

14. ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Հայկական մանրանկարչութիւն, էջ 26:

15. ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., անդ, էջ 9-10:

16. ԳՈԹԱՆՋԵԱՆ Գ., Գոյմը Հայաստանի վաղ միջնադարեան մանրանկարչութիւնում, Երեւան, 1978:

17. The Rabula Gospels, 1959.

աւելի մօտ են Զ. դարու մանրանկարչութեան քան Թ-ժ դարուն: Այս տպաւորութիւնը ունեցած էր Ս. Տէր Ներսէսեան, երբ Ս. Ղազարի մէջ խորհրդակցելով Հ. Մ. Ճանաչեանի հետ Մլօքի աւետարանի մասին, կը խորհրդածէր թէ Մլօքի աւետարանի առջեւ եղած մանրանկարները կրնային հին աւետարանի մնացորդներ ըլլալ եւ Թ. դարուն նոր օրինակուածին վրայ աւելցուցած եւ յետոյ միասնաբար կազմուած: Վարկած մը՝ արդիւնք ձեռագրին մէջ եղած ՅԺԱ թուականին ներկայութեան: Բայց մենք տեսանք թէ ան գրութեան թուական չէ, այլ կազմին. եւ ան ալ ոչ առաջինին: Այդ կազմի ատեն թերթերուն թիւը ՆԿՁ 466 էին, ինչպէս նշած է կազմարարը, հաշուելով մանրանկարներն ալ: Մինչ ձեռագրին թերթերուն վերի լուսանցքին վրայ գրէն նշանակուած թիւը 455 հատ է, դուրս մնացած ըլլալով մանրանկարները: Այս պարագան նպաստաւոր է Ս. Տէր-Ներսիսեանի վարկածին:

Առաքելներու դիմանկարները արտայայտիչ են եւ մեծ եւ իրապաշտ: Հոս կը գործածէ կապոյտ խորքին վրայ կարմիր վարագոյրը, որ հեռաւորութիւն ստեղծէ: Ղուկաս եւ Յովհաննէս աւետարանիչները ոտքի կանգուն գծուած են եւ ձեռքերուն մէջ աւետարանը բռնած են առանձին լաթով, ինչ որ հայ եկեղեցւոյ ծիսական սովորութիւնն է, որ մինչեւ այսօր կը պահուի: Ուրիշ մանրանկարներու մէջ աւետարանիչը իր զգեստին քղանցքով բռնած է աւետարանը: Հոսկ նկատելի է որ այս նկարներուն մէջ բացակայ են աւետարանիչներու խորհրդանշող կենդանիները, առիւծ, կով, արծիւ եւ հրեշտակ. աս ալ հնութեան նշան մը կրնայ համարուիլ:

Ուստի եզրակացնելով. Մլօք թագուհիին անունով կոչուած եւ ընդհանրացած Աւետարանը, մեր ուսումնասիրութեամբ՝ պէտք է նկատուի Արծրունեաց տոհմական աւետարան Ե-Զ. դարերէն եկած եւ զոր Գագիկ իշխան նուիրած է Վարագայ Ս. Նշան վանքին, յետ զարդարելու ոսկիով ու մարգարիտներով: Նմանապէս Մլօք թագուհին ալ զայն նուիրած է կրկին անգամ Վարագի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն: Յարգի այս աւետարանը, զանազան անգամներ կողոպտուած ու կրկին ազատագրուած է եւ դարձեալ զարդարուած արծաթով եւ ոսկիով, ինչպէս կը կարդանք զանազան յիշատակարաններուն մէջ: Տե՛ս Աւագ տիկնոջ յիշատակագրութիւնները, որոնցմէ մէկուն մէջ յայտնի կերպով կ'ըսէ. «ԶԱւագ տիկին եւ աղախին Քրիստոսի եւ զծնողս նորին յիշեսլիք ի մաքուր յաղաւթս ձեր, որ նորոգեաց զսուրբ աւետարանս կազմութեամբ արծաթապատ նկարակերպ զարդիւր» (Թղ. 138ա): Վերջին կազմողն ալ եղած է Արեգսանոս արքայ թուին ԶԿԴ (1515), որուն կազմով աւետարանը հասած է մեզի, շնորհիւ Տէր Գրիգոր Նեփիսեանցի, որ նուիրած է մեր Հ. Եփրեմ Սեթեանի, Ախլցիայի մէջ եւ անկէ Պոլիս եկած եւ ապա Ս. Ղազար:

Նկ. 1. Ձեռ. քիւ 1144

Վերջին էջին մէջ կազմարարին կողմէն գրուած բուսկանը, ՅԺԱ:

Նկ. 2. Ձեռ. քիւ 1144 - Թղ. 2ր.

Ձկնորսական տեսարանը Նեղոսի վրայ:

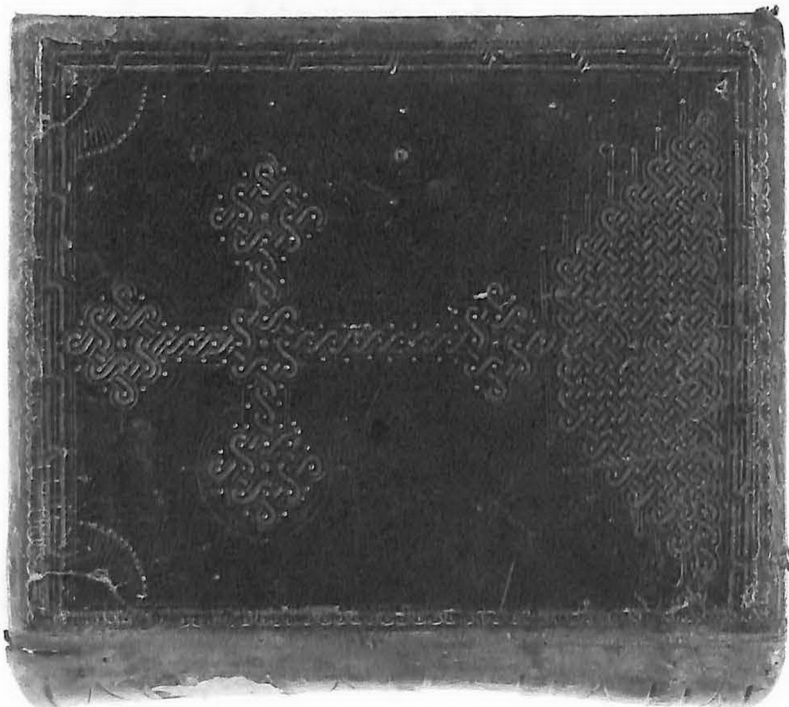
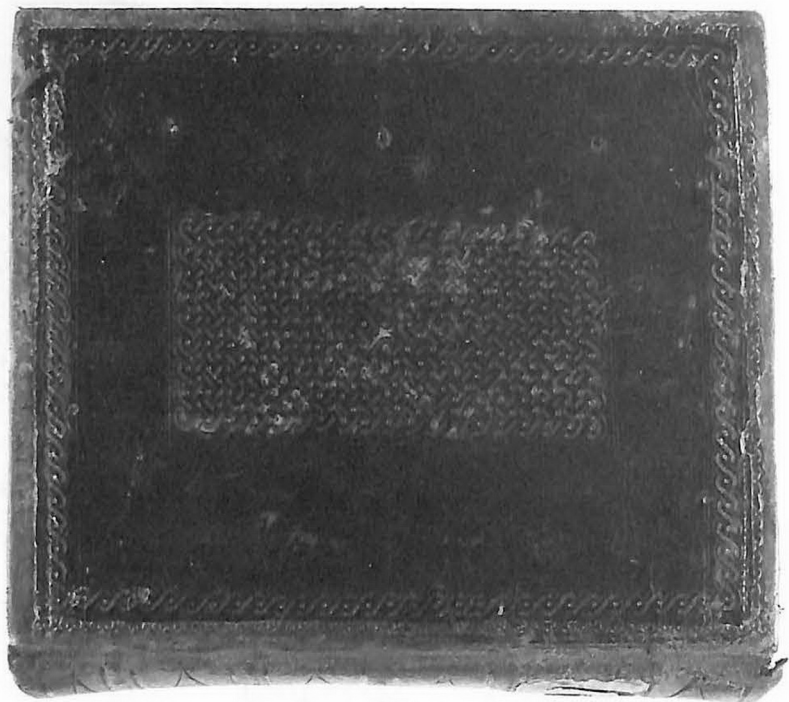
Նկ. 3. Ձեռ. քիւ 1144 -

Թղ. 8ա.

Յիսուսի Համբարձումը:

Նկ. 4. Ռապուլայի
ասորական ձեռագրին
մէջ Յիսուսի
Համբարձման տեսարանը:

Նկ. 5. Ձեռ. քիւ 1144
կողմից երկու կողմի գծագրութիւնները: